

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ – 100 ГОДИНА КАСНИЈЕ

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

посебно издање

УВОДНИК EDITORIAL

<i>Др Далибор Денда</i> ПРВИ СВЕТСКИ РАТ : 100 ГОДИНА КАСНИЈЕ.....	9
<i>Dr. Dalibor Denda</i> WORLD WAR ONE: 100 YEARS LATER	

ЧЛАНЦИ ARTICLES

<i>Др Далибор Денда</i> СРПСКА ВОЈСКА 1914 – 1918 (ОРГАНИЗАЦИЈА, ФОРМАЦИЈА, БРОЈНО СТАЊЕ)	15
<i>Dr. Dalibor Denda</i> THE SERBIAN ARMY 1914 – 1918 (ORGANISATION, FORMATION, NUMERICAL STRENGTH)	
<i>Др Иван Петров</i> БУГАРСКА ВОЈСКА У ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (1914 – 1918).	34
<i>Dr. Ivan Petrov</i> BULGARIAN ARMY DURING THE WWI (1914 – 1918)	

Dr. <i>Manuel Stanescu</i> THE ROMANIAN ARMY 1916 – 1918 (ORGANISATION, EQUIPMENT AND TRANSFORMATION)	49
Др Мануел Станеску РУМУНСКА ВОЈСКА 1916 – 1918 (ОРГАНИЗАЦИЈА, ОПРЕМАЊЕ И ТРАНСФОРМАЦИЈА)	
Др <i>Oleg R. Airapetov</i> НАРОЧКА ОПЕРАЦИЈА 1916. И БИТКА КОД ВЕРДЕНА.....	69
Dr. <i>Oleg R. Airapetov</i> THE NAROSH OPERATION IN 1916. AND BATTLE OF VERDUN	
Др <i>Милић Милићевић</i> , Др <i>Божица Младеновић</i> ВОЈНИ МИНИСТРИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У РАТНОМ ПЕРИОДУ (1914 – 1918)	87
Dr. <i>Milić Milićević</i> , Dr. <i>Božica Mladenović</i> ARMY MINISTERS OF KINGDOM OF SERBIA DURING THE WAR PERIOD (1914 – 1918)	
Др <i>Мила Михајловић</i> ВОЈНО-ЗДРАВСТВЕНА ИНТЕРВЕНЦИЈА ИТАЛИЈЕ У ИЗВЛАЧЕЊУ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ИЗ АЛБАНИЈЕ 1915/1916	99
Dr. <i>Mila Mihajlović</i> MILITARY-MEDICAL INTERVENTION OF ITALY FOR RESCUE OF SERBIAN ARMY FROM ALBANIA 1915/1916	
Др <i>Милан Мицић</i> СРПСКИ ДОБРОВОЉАЧКИ ПОКРЕТ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1914 -1918)	112
Dr. <i>Milan Micić</i> SERBIAN VOLUNTEERS MOVEMENT DURING THE GREAT WAR (1914 – 1918)	
Ма <i>Александар Динчић</i> КРАЋИ ИСТОРИЈАТ УЧЕШЋА 16. ПЕШАДИЈСКОГ ПУКА „ЦАР НИКОЛА II" У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1914 – 1918)	142
<i>Aleksandar Dinčić</i> M.A. SHORT HISTORY OF THE 16TH INFANTRY REGIMENT OF "EMPEROR NIKOLAS II" IN THE WWI (1914 – 1918)	

- Др *Боривоје Милошевић*
СЛОМ АУСТРО-УГАРСКЕ УПРАВЕ И ФОРМИРАЊЕ НАРОДНИХ
ВЛАСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1918. ГОДИНЕ180
Dr. Borivoje Milošević
THE COLLAPSE OF AUSTRO-HUNGARIAN ADMINISTRATION
AND THE FORMING OF NATIONAL AUTHORITIES IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA IN 1918
- Др *Миљан Милкић*
ВОЈНИ СВЕШТЕНИЦИ СРПСКЕ ВОЈСКЕ У
ВЕЛИКОМ РАТУ (1914 -1918).....207
Dr. Miljan Milkić
SERBIAN ARMY MILITARY CHAPLAINS DURING THE GREAT WAR
- Мр *Драган Крсмановић*
ЖАНДАРМЕРИЈА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
(1914 -1918).....226
Dragan Krstanović M.A.
GENDARMERIE OF KINGDOM OF SERBIA IN WWI (1914 – 1918)
- Др *Милан Гулић*, Др *Александар Лукић*
РАД АНКЕТНОГ ОДБОРА ЗА ИЗВИЂАЈ ПОБУНЕ У ОКРУЗИМА:
ТОПЛИЧКОМ, ВРАЊСКОМ И НИШКОМ 1917. ГОДИНЕ248
Dr. Milan Gulić, Dr. Aleksandar Lukić
WORK OF SURVEY COMMITTEE FOR INVESTIGATION OF UPRISING IN
DISTRICTS OF TOPLICA, VRANJE AND NIŠ IN 1917
- Милана Живановић*
ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ РУСКИХ ВОЈНИКА ПОГИНУЛИХ ТОКОМ
ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ273
Milana Živanović
GRAVEYARD COMPLEXES OF THE RUSSIAN SOLDIERS FALLEN
IN SERBIA DURING THE WORLD WAR I

ДОКУМЕНТА DOCUMENTS

- Др *Александар Животић*
УЈЕДИЊЕЊЕ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ 1918. СЕЋАЊЕ КОМАНДАНТА
ЈАДРАНСКИХ ТРУПА ГЕНЕРАЛА ДРАГУТИНА МИЛУТИНОВИЋА303
Dr. Aleksandar Životić
UNIFICATION OF SERBIA AND MONTENEGRO 1918. REMEMBERING
THE COMMANDER OF THE ADRIATIC TROOPS GENERAL DRAGUTIN
MILUTINOVIĆ

ПРИКАЗИ
REVIEWS

- Херман Канторович, *Вештачење о кривици за рат*, са немачког превео Велибор Буха, Службени гласник, Београд, 2017, 316 стр. (Др Михаел Антолевић)347
- Андрей В. Ганин, *Закат Николаевской военной академии 1914 – 1922*, Книжница, Москва, 2017, 316 стр. (Др Олег Алпејев)352
- John Zametica, *Folly and Malice. The habsburg Empire, the Balkans and the Start of World War One*, Sheoheard – Walwyn LTD, London 2017, 794 pages (Милош Милојевић)355
- Bojan Pajić, *Our forgotten Volunteers. Australians and New Zealanders with Serbs in World War One*, Arcadia, North Melbourne 2018, 491 pages. (Милош Жикић).....363
- Љубомир М. Милић, *Моравска дивизија II позива, 1-2*, приредио Александар Животић, Медија центар "Одбрана", Београд 2018, 830 стр. (Марко Милетић)366

БИБЛИОГРАФИЈА
BIBLIOGRAPHY

- Славица Мереник*
СЕЋАЊА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (МЕМОАРИ, ДНЕВНИЦИ, АУТОБИОГРАФИЈЕ) – ПРИЛОГ БИБЛИОГРАФИЈИ373
- Slavica Merenik*
WORLD WAR ONE MEMORIES (MEMOIRS, DIARIES, AUTOBIOGRAPHIES) - ADDITION TO BIBLIOGRAPHY

УДК 94:718(=161.1)(497.11)"1914/1918"(093.2)
355.291.6(=161.1)(497.11)"1914/1918"(093.2)

COBISS.SR-ID 282345740

Милана Живановић, стипендиста
Институт за новију историју Србије
e-mail: milana.zivanovic@yahoo.com

ГРОБНИ КОМПЛЕКСИ РУСКИХ ВОЈНИКА ПОГИНУЛИХ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ*

АПСТРАКТ: У чланку се на основу грађе из руских и српских архива, руске емигрантске и српске штампе из међуратног периода и литературе анализира процес настанка и одржавања гробних комплекса војника руске армије настрадалих током Првог светског рата на територији данашње Србије. У фокусу рада је меморијална пракса и култура сећања у Краљевини Југославији – подизање спомен-обележја односно старање о гробним местима бранилаца Београда, ратника палих у аустроугарско заробљеништво и погинулих на Солунском фронту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: гробни комплекс, споменик, костурница, Краљевина Југославија, руска емиграција.

Аустроугарском објавом рата Краљевини Србији 28. јула 1914. почео је Велики рат. Руска царевина је у овај оружани сукоб ушла 1. августа, односно након што јој је Немачка објавила почетак бор-

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), при Институту за новију историју Србије, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

бених дејстава, а већ неколико дана по отпочињању ратних операција 1914. упутила је Србији помоћ.¹ Она није била једнообразна, на против. Сводила се на медицинску, хуманитарну, економску, војно-стратешку и војну. Последња је за српску армију имала нарочит значај.

Пре свих треба истаћи мисију усмерену на одбрану Београда од напада монитора аустријске дунавске флотиле у периоду од 1914. до 1915. године. То је била Експедиција са посебном наменом, која је учествовала у допремању војне помоћи и у одбрани Краљевине Србије. За српску војску истовремено је била важна и улога руских минера и артиљераца који су онемогућавали продор аустријске ратне флоте у доњи ток Дунава, чак и у јесен исте године. Наиме, и након повлачења са последњим српским јединицама, праћеним уништавањем мостова на Дунаву, у Топчидеру и Рипњу, новембра месеца 1914. наставили су своје активности, придруживши се одреду који је постављао минске препреке код Прахова и Ђердапа како би спречили продор бродова Двојне монархије.

И у одбрани Београда наредне, 1915. године учешће руских војних јединица имало је немали значај. Две руске батерије – једна,

¹ О руској помоћи Србији током Првог светског рата: Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија* (Београд: Службени лист СРЈ, 1994); Никола Б. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату (1914–1918)* (Београд: Институт за савремену историју, 1977); Мирослав Јованович, „Ленинским курсом: как русские зашитацали Белград от австријских мониторов на Дунае (1914–1915)”, *Родина*, XXII, бр. 11, (2010), 130–132; Василиј Каширин, „Дунайская Одиссея лейтенанта Григоренко”, *Родина*, XXII, бр. 11, (2010), 132–133; Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, Зборник грађе* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2014); Алексеј Тимофејев, „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата”, у: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, зборник радова, уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015), 167–180; Галина И. Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917* (Београд: Infinitas, 2010); Ярослав В. Вишняков и др., *Битва двуглавих орлов. Очерки по историји руско-сербских одношений в годы Первой мировой войны* (Москва: РИСИ, 2016); Aleksandar Nedok, „Ruska medicinska pomoć Srbiji u njenom oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804. do 1917. godine)”, *Vojnosanitetski pregled*, LXVI, br. 7, (2009), 587–596; Галина И. Шевцова, „Руска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у годинама Првог светског рата (1914–1917)”, у: *Руски некропол у Београду – знамење историјског пријатељства*, уредници Мира Радојевић и Милош Ковић (Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекс историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропол”, 2014), 33–45; Григорије Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија* (Београд: Просвета, 1994).

у којој су била два топа из Очаковске тврђаве, постављена код Цркве Ружице на Калемегдану, и друга, која се налазила у Доњем граду, као и руски моторни чамци и јединице минера, имали су запажену активност. Такође, војници руске царевине били су активни и у пружању помоћи српској армији на Солунском фронту. Ратници Друге и Четврте посебне пешадијске бригаде учествовали су у војним операцијама све до 1917. године.²

У борбама вођеним током Првог светског рата на територији Краљевине Србије и Грчке настрадао је извештан број ратника из Русије – то су били браниоци Београда и војници са Солунског фронта. Поред њих, на територији данашње Србије упокојили су се и други борци из редова царске армије.

Наиме, оне руске војнике који су се борили на Галицијском фронту против Аустроугарске и потом пали у њено заробљеништво³, аустријска војна команда је упућивала на територије под својом контролом, односно у оне области које су по завршетку рата чиниле саставни део новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – Банат, Бачку, Срем. У аустроугарском заробљеништву налазило се 59,9% од укупног броја свих руских војника палих под власт команде непријатељске армије.⁴ Они су у баракама и касарнама Двојне монархије били изложени исцрпљујућем физичком раду. Последице рањавања на самом фронту, развој болести, слаба исхрана и изнемоглост, уз тешке

² О руској помоћи на Солунском фронту: Драгољуб Р. Живојиновић, *Невољни ратници, велике силе и Солунски фронт 1914–1918* (Београд: Завод за уџбенике, 2008); Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, Зборник грађе* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2014); Юрий А. Писарев, „Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг.“, *Исторические записки*, LXXIX, (1966), 109–139; Dragomir Mitrović, „Revolucija u Rusiji i ruske trupe na Solunskom frontu“, *Istorijski glasnik*, X, br. 3–4, (1957), 17–24; Андрей А. Болтаевский, „Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг.“ (диссертация, Московский городской педагогический университет, 2009).

³ О положају руских војника у немачком и аустроугарском заробљеништву: Diana Mikšić, „Ruski ratni zarobljenici u Prvom svjetskom ratu prema gradivu Hrvatskoga državnog arhiva“, *Arhivski vjesnik*, XLVIII, br. 1, (2005), 101–114; Елена С. Сенявская, „Положение русских военнопленных в годы Первой мировой войны: очерк повседневной реальности“, *Вестник Российский университет дружбы народов*, XXII, бр. 1, (2013), 64–83; Евгений Ю. Сергеев, „Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны“, *Новая и новейшая история*, XL, бр. 4, (1996), 65–78.

⁴ Е. Сенявская, *op. cit.*, 65.

услове рада, резултирале су смрћу знатног броја војника царевине у тадашњим аустроугарским областима.⁵

Војници и заробљеници из јединица руске царске армије сахрањивани су на „војним („ратничким“) гробљима“ која су углавном представљала засебне парцеле у оквиру постојећег, већег, гробног комплекса. Места сахрањивања, погибије или страдања заробљеника била су означена дрвеним крстовима, односно обележјима која су се састојала од металне плочице са угравираним бројем преминулог. Ти гробни комплекси су подизани у Новом Саду, Петроварадину, Великом Бечкереку (данашњем Зрењанину), Вршцу, Великој Кикинди, Сомбору, Панчеву, Сенти и Белој Цркви, на периферији чијег православног гробља су на хумке пострадалих постављани крстови формирано од металних шипки кружног облика.⁶

Настанак гробног комплекса у Великом Бечкереку (Зрењанину) био је повезан са радом ратног логора који се налазио у рејону „Шумица“ (на данашњем војном полигону).⁷ Основан на почетку рата, у њему је већина заробљеника преминула од инфективних болести, посебно шпанске грознице. Сахрањивани су на војном делу градског гробља.⁸ По завршетку Другог светског рата ово гробље је уништено⁹, а посмртни остаци преминулих су пренети на друго – Граднуличику. На овом комплексу (на месту где су положени земни остаци српских и руских војника) тамошње Друштво српско-руског

⁵ А. Тимофејев, Д. Кремић, *н. д.*, 50; Теодора Петровић, *Сећања* (Нови Сад: Матица Српска, 1981), 210.

⁶ А. Тимофејев, Д. Кремић, *н. д.*, 286–290; Алексеј Арсењев, „Руси у Банату“, у: *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*, уредник Миодраг Матицки (Београд: Вукова задужбина, 2010), 663–712.

⁷ Видак Вуковић, „Војнички логор из Првог светског рата у Великом Бечкереку“, *Гласник музеја Баната*, V, бр. 11–12, (2002), 229–231.

⁸ А. Тимофејев, Д. Кремић, *н. д.*, 289.

⁹ Оваква судбина задесила је и изванредан број других – попут немачког гробља у Смедереву (које је претворено у Пионирски парк), српског војничког у Суботици, које је претворено у спортско игралиште. Бранко Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву* (Смедерево: Народна библиотека, 2010); Зоран Вељановић, „Настанак и нестанак војних гробља из Првог светског рата на територији Војводине – Суботица; Историја или мит – од заборавља до поновног откривања“, у: *Зборник радова са Међународне конференције Учесће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, Нови Сад, 2016 <http://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/Veljanovic.pdf> (приступљено 2. 11. 2018).

пријатељства им је 1991. године подигло капелу (према пројекту локалног архитекте Милорада Бербакова).¹⁰

Међу првима који су започели меморијалну праксу и очување сећања на настрадале борце из Руске царевине и војнике пале у аустроугарско заробљеништво били су представници руске емиграције¹¹. Своје акције започели су убрзо по доласку у Краљевину СХС. Разлог је био једноставан – запуштено стање гробних места.

Једна од првих забележених акција чланова руске колоније била је она у Сенти. На месном гробљу у овој вароши било је сахрањено више десетина војника царске армије палих у аустроугарско заробљеништво. Дрвени крстови, постављени на њихова гробна места, временом су се савили, а хумке зарасле травом. Зато је тамошња емигрантска колонија покренула акцију обнове овог комплекса. Започето је прикупљање новчаних средстава, а тражена је и помоћ локалних органа. Са уметницима је разрађиван план споменика и изабрано је архитектонско решење, које је предвиђало градњу високог каменог стуба на којем се налазио шестокраки крст. Меморијал је подигнут 1924. године и потом је свечано освећен.¹² На споменику је постављен натпис: „Вечни помен браћи Русима овде сахрањеним 1914-1924. г.”.

Пет година касније, Русима палим у аустроугарско заробљеништво подигнута су још два спомен-обележја. Јула 1929. на Успенском гробљу у Новом Саду, на месту где се налазио гроб руских бораца¹³, постављен је спомен-крст војницима царевине који су пали у

¹⁰ А. Тимофејев, Д. Кремић, н. д., 289.

¹¹ О руској емиграцији: Мирослав Јовановић, *Досељаванье руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924* (Београд: Стубови културе, 1996); Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)* (Београд: Чигоја, 2006); Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011); Виктор И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20–40-е годы XX века)* (Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2000); *Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова*. Том I–II, приредили Миодраг Сибиновић, Марија Межински, Алексеј Арсењев, (Београд: Филолошки факултет, 1994); Алексеј Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини* (Нови Сад: Змај, 2011); А. Арсењев, „Руси у Банату”, 663–712.

¹² Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5881, оп. 2, ед. хр. 462, л. 135.

¹³ „Открытие памятника русскимъ воинамъ въ Новомъ Саду”, Царский вестник, 14. 7. 1929, 2.

аустроугарско заробљеништво и преминули за време рата – њима укупно 66¹⁴. Овај меморијал Русима који су се упокојили у периоду од 1915. до 1918. подигнут је на иницијативу емигрантске организације Руска матица^{15,16}.

Други меморијал освећен је неколико месеци касније. Октобра исте године, на војном гробљу у Петроварадину, удружење које је иницирало подизање успенског обележја – новосадски огранак Руске матице је, уз прилоге локалног становништва¹⁷, реализовао идеју о постављању још једног меморијала. То је био крст у спомен на 96 руских војника преминулих у периоду од 1915. до 1918. и сахрањених на гробљу.¹⁸ Оба споменика су била дело руског емигранта архитекте Јурија Николајевича Шретера (Юрий Николаевич Шретер), житеља Новог Сада¹⁹. Сами споменици имали су готово идентичну форму – форму „руског” осмокраког крста постављеног на камено постоље у облику коцке (са две мермерне плоче), на којем су се налазиле четири артиљеријске гранате у бетонским гнездима.²⁰

¹⁴ Алексеј Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини* (Нови Сад: Змај, 2011).

¹⁵ Ова организација је основана 1924. године с циљем очувања односно развоја националног идентитета, учвршћивања веза између руских избеглица и вођења културне делатности. Њено средиште је било у Љубљани, с тим да су у појединим градовима основана подручна одељења – попут Новог Сада. *Русская матица (1924-1934): Отчет о деятельности* (Любляна: Русская матица, 1935); Александр Д. Билимович, *Русская матица* (Любляна: Русская матица, 1924).

¹⁶ Ђ. „Споменик руским војницима помрлим у Новом Саду”, *Политика*, 08. 7. 1929, 11.

¹⁷ Дмитрий В. Скрынченко, *Обрывки из моего дневника*, Предисловие и подготовка текста В. Б. Колмакова; Примечания А. Б. Арсеньева, В. Б. Колмакова, В. А. Скрынченко (Москва: Индрик, 2012), 193.

¹⁸ Татјана Марковић, „У спомен руским заробљеницима сахрањеним у Петроварадину”, у: *Новембарски дани у Новом Саду 1918: зборник радова са стручно-научног скупа одржаног 8. новембра 2012. године*, уредник Драго Његован, Зоран Лазин (Нови Сад: Мало историјско друштво, 2012); Алексеј Арсењев, *Крај других обала и степа – руска парцела Успенског гробља у Новом Саду* (Нови Сад: Прометеј, 2009).

¹⁹ О Јурију Николајевичу Шретеру: Алексеј Б. Арсењев, „Петербургские архитекторы Нови-Сада: К. П. Паризо де ла Валетт и Ю. Н. Шретер”, у: *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение Русского зарубежья*. Сборник докладов международной научной конференции, редактор Олег Л. Лейкинд (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2008), 348–365.

²⁰ Алексеј Арсењев, *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводини* (Нови Сад: Змај, 2011).

Меморијализација сећања на преминуле руске војнике није, међутим, спадала искључиво у предмет интересовања емиграције и њених организација. И југословенска удружења су била активна у комеморацији заробљеника аустроугарске команде. Септембра 1931. на Великом православном гробљу у Сомбору свечано је освешћена заједничка ратничка костурница, коју је подигла југословенска ветеранска организација²¹, Удружење резервних официра и ратника²² на иницијативу председника тамошњег одбора, адвоката и солунског добровољца Јована Коњовића. У њу су пренети посмртни остаци укупно 544 војника – Руса (233)²³, Срба и Румуна, који су током рата преминули у аустроугарском заробљеништву (између осталог радећи на прокопавању корита Мостонге)²⁴ или од последица рањавања задобијених приликом пробоја Солунског фронта, али и настрадали у борбама против Двојне монархије у јесен 1918. године.²⁵ На врху спомен-обележја била је урезана посвета – „Херојима”, као и натпис „Заједничка гробница 544 ратника из Светскога рата 1914-18. г. Слава им”. Такође, треба истаћи да је сам споменик кра-

²¹ О раду ове организације: Danilo Šarenac, „Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919–1941”, *Istorija 20. veka*, XXIX, br. 1, (2011), 27–38.

²² Загребачки одсек овог удружења је иницирао подизање заједничке костурнице погинулим и преминулим ратницима на гробљу на Мирогоју. Руски заробљеници који су се упокојили у Загребу током 1916/1917. сахрањивани су на парцелама градског гробља које су биле предвиђене за заробљенике православне вере. Међутим, услед знатних потреба за простором, 1917. споразумом војне команде у Загребу и градске општине њихови земни остаци су ексхумирани и пренети на другу парцелу, под условом да се одржавање повери краљевској војној управи. Гробна места заробљеника су, међутим, имала статус III реда, односно дозвољавана су прекопавања по истеку рока од десет година. На исту локацију су у периоду од 1932. до 1934. пренети посмртни остаци и других војника. Споменик је био подигнут 1940. године. Tatjana Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u kulturnom i znanstvenom životu Zagreba* (Zagreb: Prosvjeta, 2006), 184–186.

²³ Тибор Молнар, „Војничка гробља из Првог светског рата (1914–1918) у Војводини”, у: *Зборник радова са Међународне конференције Учесће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, Нови Сад, 2016. <http://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/Molnar.pdf> (приступљено 2. 11. 2018).

²⁴ Миленко Бељански, *Партизанско гробље у Сомбору* (Сомбор: М. Бељански, 1974), 23

²⁵ Milan Stevanović, „Spomenik srpskim i ruskim vojnicima”, *Somborske novine*, 13. 10. 2013, 17.

сила и фигура²⁶, која је после Другог светског рата уклоњена.²⁷ Нажалост, није познато кога је представљала.

Сам споменик представљао је пример преозначавања симбола претходног, аустро-угарског режима и промене културе сећања. Заправо је био камено постоље споменика Јожефу Швајдлу, генералу мађарске војске из Револуције 1848/1849. године. Ово спомен-обележје, дело мађарског вајара Лајоша Ђерђа Матраиа, откривено 1905. године, налазило се на улазу у градски парк испред здања Жупаније, да би након Првог светског рата било уклоњено (заједно са спомеником Ференцу Ракоцију са градског трга). Бронзана фигура генерала је претопљена, а сама бронза је одлуком градских власти 1920. поклоњена Државној топионици у Крагујевцу.²⁸

Као што је наведено, један од разлога за подизање обележја у спомен на аустроугарске заробљенике било је лоше стање тих гробова. Небрига друштва према гробовима руских војника (али и избеглица)²⁹, већ 1930. постала је тема чланка београдских новина „Правда”. „То велико гробље крај Битоља, пустошју својом троне сваког који прође њиме”, подсећао је аутор, указујући на велики пропуст који је чињен годинама и у религијском погледу. „Још нисмо нашли времена ни прилике... да окадимо руске гробове... чак ни оних јунака, који су на солунском фронту гинули за Словенство, за Србију.”³⁰. „Толико је још хумки, преко којих је пао заборав.”³¹ Ове речи су, чини се, пре представљале упозорење и покушај предупређења евентуалног понављања исте грешке него констатацију. У друштвеној критици новинар је пак отишао дотле да је закључио да преко тих руских гробова „ми газимо можда с недовољно словенског и братског саучешћа”³². Овакав оштар критички став није, ме-

²⁶ У литератури се помиње статуа. М. Бељански, *н. д.* 23.

²⁷ Републички завод за заштиту споменика културе, Попис спомен-обележја 1950-тих, фасцикла Војводина.

²⁸ М. Stevanović, *н. д.*, 17.

²⁹ И део гробља недалеко од Братиславе (у градићу Шаморин), на којем је сахрањено више од 700 руских војника палих у аустроугарско заробљеништво и потом преминулих у том месту, у другој половини двадесетих година био је потпуно запуштен и зарастао травом. „Памятникъ русскимъ воинамъ въ Шаморине”, *Возрождение*, 20. 07. 1927, 3.

³⁰ М., „Руски гробови у заборау”, *Правда*, 5. 9. 1930, 4.

³¹ Исто.

³² Исто.

ђутим, био усмерен само на друштвено ангажовање, већ и на оне државне органе који су уредили гробља војника „непријатељских армија”, али не и „наше северне браће”³³. „А толико крупна руска имена, толико топле словенске душе, издахнуле су у нашој кући.”³⁴ Покушавајући да подигне свест о потреби већег ангажовања јавности, апеловао је на, чини се, све поданике Краљевине који су на представнике руског народа гледали са становишта блискости два словенска народа. Упутио је позив који је постао парадигматичан: „Сетимо их се једном...”³⁵

Обележавање и уређивање војничких гробаља из Првог светског рата представљало је саставни део обавезне комеморативне европске праксе регулисане већ првим мировним уговорима између до тада зараћених страна – Версајским, Сен-Жерменским, Нејским и Тријанонским.³⁶ Ова обавеза, проистекла из међународних споразума, у Југославији потврђена је и законским актима донетим првих послератних година. Наиме, већ годину дана по формирању Краљевине СХС, децембра 1919, на предлог министра вера Алауповића, регент Александар је прописао „Уредбу о уређењу и одржавању војничких гробаља и гробова у домовини и на страни”³⁷, која је ступила на снагу месец дана касније. Њу је, међутим, децембра 1921. Законодавни одбор Народне скупштине изменио³⁸ у „Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробаља изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске, сахрањених на нашој државној територији”³⁹, обнародован априла 1922. године.

Првобитном Уредбом била су обухваћена „гробља и гробови изгинулих и помрлих наших војника у минулим ратовима, као и гробови војника савезничких војска, који се налазе у границама на-

³³ Исто.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

³⁶ Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989* (Beograd: Čigoja, 2014).

³⁷ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 3, 3. 1. 1920, 2.

³⁸ Краљ Александар је априла 1922. потврдио наведени закон. *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 87, 22. 4. 1922, 4.

³⁹ Исто, 5–7.

шег Краљевства”⁴⁰. Овај акт је црквеним општинама и свештеницима парохија поверио бригу над њиховим одржавањем. Закон је пак питање гробаља савезничких војника регулисао на следећи начин: „За гробља и гробове савезника и нама пријатељских расположених држава у погледу њиховог одржавања, учиниће се нарочити споразум са њиховом Владом”⁴¹, с тим да је у задатке Министарства вера спадало и прикупљање података „о гробовима пређашњих пријатељских војника”⁴². У том смислу је питање гробних комплекса руских војника било специфично, с обзиром на то да су погинули били држављани тада непостојеће државе, а правног наследника Руске царевине, Краљевина СХС односно Југославија није признала до 1940. године.⁴³ Стога су се у периоду између два светска рата о гробовима руских ратника (као и заробљеника команде Двојне монархије) бринули одбори месних руских колонија⁴⁴, посланство Царске Русије у Београду (које је званично постојало до марта 1924⁴⁵), али и југословенска удружења ратника.

Бригу о гробним комплексима руских војника палих током рата водио је са ограниченим могућностима представник царевине у Краљевини СХС (званични до 1924. године). Наиме, сама чињеница да матична држава више није постајала, производила је низ проблема, пре свих финансијских. Они се нису односили само на одржавање и уређивање гробова, подизање нових гробница и пренос посмртних остатака (иако су они представљали приоритет), већ и на могућности прикупљања података о самим комплексима, посебно оним на непознатим локацијама. Оваква ситуација представљала је повод да се руско посланство обрати државним органима за помоћ. Почетком 1920. још увек званично представништво царевине упу-

⁴⁰ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 3, 3. 1. 1920, 2.

⁴¹ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 87, 22. 4. 1922, 6.

⁴² Исто, 5.

⁴³ Вук Винавер, „Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа 1940. године”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, XII, бр. 45, (1966), 5–60.

⁴⁴ А. Арсењев, „Руси у Банату”, 663–712.

⁴⁵ Посланство је затворено тек 1924. године, односно три и по године након што је последња влада коју је оно званично представљало у Београду (влада генерала П. Н. Врангела) напустила Русију. Miroslav Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje”, *Tokovi istorije*, III, br. 1–2, (1995), 95, 97.

тило је захтев за достављање података о руским војницима, аустро-угарским заробљеницима који су доведени и умрли током Првог светског рата не само на територији Србије и Црне Горе већ у целој Краљевини СХС.⁴⁶ У ову акцију се међу првима укључило Министарство вера, које је затражило од Духовног суда да нареди себи подручним парохијским свештеницима да доставе у року од 30 дана податке о руским војницима и њиховим гробовима⁴⁷, али и од Министарства унутрашњих дела да позове покрајинске владе у Сарајеву, Сплиту, Загребу и Љубљани, повереника Министарства за просвету и вере у Новом Саду, за Бачку, Банат и Барању да наредe надлежним потчињеним органима да прикупе податке.⁴⁸ Искључиво на основу послатих, и самим тим непотпуних извештаја и података, гробови су на територији Србије евидентирани у Пећи, Београду, Новом Саду, Великој Кикинди, Чачку, Нишу, Зајечару, Призрену и Ариљу.⁴⁹ У Чачку су четворица преминула у тамошњој среској болници⁵⁰, 12 на Мокрој Гори и два у селу Кремни⁵¹. Међутим, на овом кораку се стало. Мере за пописивање преосталих и непознатих, али и очување и одржање извесних локација нису предузете. О томе сведочи допис које је руско посланство 1923. године упутило Министарству иностраних дела, у којем је навело да „привремена гробља ишчежавају, број непознатих руских војника се увећава”.⁵² Очекивања државне помоћи пак нису изостала: „Руси још увек чекају час посвећења њихове славне успомене”.⁵³ Међутим, иницијатива са званичног места није покренута, нити су предузете извесне активно-

⁴⁶ Архив Југославије (АЈ), фонд 63, Министарство правде Краљевине Југославије, верско одељење, фасцикла 232, Начелник Министарства вера – министарству унутрашњих дела. Даље: АЈ, 63-232.

⁴⁷ АЈ, 63-232, Министар вера – свим духовним судовима и епархијским кон-систиоријама у Србији и Црној Гори, 29. 3. 1920.

⁴⁸ АЈ, 63-232, Начелник Министарства вера – министарству унутрашњих дела.

⁴⁹ АЈ, 63-232, Допис Министарства вера, 29. 3. 1920.

⁵⁰ АЈ, 63-232, Духовни суд Чачак – Министарству вера, 16. 8. 1920.

⁵¹ АЈ, фонд 69, Министарство вера Краљевине Југославије, фасцикла 126, архивска јединица 184, Секретар Богдановић – министру вера, 26. 4. 1921.

⁵² АЈ, 63-232, Руско посланство - Министарству иностраних дела Краљевине СХС, 26. 9. 1923.

⁵³ Исто.

сти с циљем одржавања тих гробних комплекса. Стога је замисао морала доћи од самих избегличких организација.

У складу са преузетим обавезама из мировних уговора и законских аката, до средине тридесетих година у Београду су уређена гробља савезничке (француске и италијанске) и непријатељске (аустроугарске и немачке) војске. Осим последњег на Топчидеру (креираног током окупације), остала су формирана у оквиру престоничког Новог гробља.⁵⁴

На територији Београда није пак постојао засебни руски гробни комплекс. Својеврсно груписање извесног броја земних остатака руских војника је ипак извршено, с обзиром на то да су по изградњи меморијала браниоцима Београда на Новом гробљу⁵⁵ кости војника две руске батерије, који су настрадали од аустријског гранатирања, биле привремено⁵⁶ похрањене у ову костурницу, заједно са другим чуварима престонице. Новине су писале да су „официри и прости редови поређани један крај другог... Остали су и даље заједно. Исто онако као што су 1915. године падали бранећи заједнички свој Београд. Крај Милована Драшковића, редова, лежи Владимир Петровић, мајор. А крај Владимира Приходског, руског пуковника, Милић Синђелић, редов”.⁵⁷ Међутим, напоредо са овом акцијом, у редовима руске емиграције почела је да сазрева идеја о груписању земних остатака искључиво руских војника у засебан комплекс.

Такву иницијативу је покренуло Удружење бивших активних царских руских официра и осталих војних обвезника („Русское на-

⁵⁴ Братислава Костић, *Ново гробље у Београду* (Београд: Погребне услуге, 1999), 16–19; Александар Божовић, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда* (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2014).

⁵⁵ О споменику браниоцима Београда на Новом гробљу: Александар Кадиевић, „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920–1941)”, *Наслеђе*, II, бр. 2, (1999), 35–37; Виолета Обреновић, „Српска меморијална архитектура 1918–1955” (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, Одељење за историју уметности, 2013), 264–271; Б. Костић, *н. д.*, 15; Марко Поповић, *Хералдички симболи на јавним здањима Београда* (Београд: БМГ, 1997), 122; Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање – Први светски рат и Србија 1914–2009* (Београд: Институт за савремену историју, 2014), 178–187.

⁵⁶ „Помоћ коју су Руси пружили Србима за време ослободилачког рата”, *Време*, 23. 5. 1935, 4.

⁵⁷ „Дан мира”, *Политика*, 12. 11. 1928, 7.

родное ополчение” – Руска народна војска), десничарски оријентисана организација руских емиграната, формирана 1934⁵⁸, с циљем наставка борбе против большевика („борба са злом у свим његовим видовима, односно комунизмом до његовог потпуног истребљења”⁵⁹) и „ослобођења отаџбине”⁶⁰. Њен оснивач и руководилац био је пуковник, потом генерал Михаил Фјодорович Скородумов (Михаил Фёдорович Скородумов), уједно и иницијатор и реализатор подизања спомен-костурнице руским војницима.⁶¹ Скородумов је био руски царски официр, учесник Првог светског рата и истакнути борац грађанског рата, који је био више пута рањаван.⁶²

У реализацију замашног меморијалног подухвата, који је укључивао лоцирање гробних места руских војника широм територије Краљевине СХС, ексхумацију и пренос до Београда њихових земних остатака, као и подизање спомен-костурнице, укључена је целокупна Управа удружења. Њени чланови, предвођени Михаилом Фјодоровичем, били су задужени за градњу меморијала, с тим да су помоћ добијали и од уредника руског емигрантског часописа „Царски гласник” (који је излазио у Београду) Николаја Павловича Рклицког (Николай Павлович Рклицкий). Свесно потребе за укључивањем и других политичких и друштвених чинилаца, и то из српске средине, у остварење овог градитељског пројекта, Удружење је формирало Одбор за подизање костурнице Русима изгинулим и стрељаним на територији бивше Аустроугарске, сада Краљевине Југославије, као и палим у одбрани Београда⁶³. Адвокат Доброслав М. Богдановић, некадашњи потпредседник Поглаварства града Бео-

⁵⁸ Александр В. Окороков, *Знаки русской эмиграции (1920–1990)* (Москва: Collectors book, 2005), 66.

⁵⁹ „Памятка дружинника”, *Царский вестник*, 25. 3. 1934, 2.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Владислав А. Маевский, *Русские в Югославии: Взаимоотношения России и Сербии*. Т. 2 (Нью-Йорк: Издание Исторического Кружка, 1966), 38; А. Кадијевић, *н. д.*, 37.

⁶² А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат...*, 34, 37, 41–44; Константин В. Никифоров, „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)”, *Славяноведение*, I, бр. 4, (1992), 37.

⁶³ Списак за прикупљање прилога за подизање на Новом гробљу у Београду костурнице руским војницима, изгинулим за време светског рата на територији Краљевине Југославије, б. м. б. д. Аутор се захваљује Јелени Межински Миловановић на овом документу.

града⁶⁴, изабран је за почасног председника Одбора (који је, иначе, деловао уз благослов патријарха Варнаве⁶⁵), Светислав Ј. Тасовац, пуковник у пензији и резерви, за потпредседника⁶⁶, Скородумов за секретара, а члан руског удружења пуковник Николај Леонидович Нејелов (Николай Леонидович Неелов) за благајника. Добрин брат Никола Богдановић, шеф одељења Београдске општине,⁶⁷ био је почасни председник Удружења бивших активних царских руских официра и преузео је руковођење самим радовима.⁶⁸

Прво и најважније питање које је ова организација руских емиграната (односно Комитет за подизање споменика) требало да реши било је локација будућег меморијала. Одлучено је да то буде Ново гробље у Београду, тачније непосредна близина руских парцела, места упокојења избеглица.⁶⁹ Одабир локације је разумљив, имајући у виду и чињеницу да је био у складу са праксом примењиваном у западноевропским државама. Градња споменика који су комеморисали рат на гробљанским просторима је, у европским оквирима, имала за циљ представљање трајнијих достигнућа, уз употребу универзалнијих порука у односу на меморијале подизане на другим локацијама (углавном локалног карактера), али и оваплоћење одређене националне традиције.⁷⁰

⁶⁴ Богдановић је 1935. године био општински већник. *Београдске општинске новине*, бр. 5, мај 1935, 329.

⁶⁵ „Апел Одбора за подизање костурнице руским војницима”, *Време*, 1. 10. 1934, 11.

⁶⁶ Светислав Тасовац, „Учешће Руса у одбрани Београда и на Солунском фронту”, *Време*, 19. 8. 1934, 2.

⁶⁷ „Торжественное открытіе памятника русскимъ воинамъ”, *Царский вестник*, 19. 1. 1936, 1.

⁶⁸ „Къ сооруженію памятника”, *Царский вестник*, 15. 7. 1934, 3.

⁶⁹ Виолета Обреновић, „Руси на Новом гробљу у Београду”, у: *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*, уредник Милан Брдар (Београд: ЈКП Погребне услуге, 2011), 210; Протојереј В. Тарасјев, „Чувати сећање о онима који су отишли”, у: *Руси без Русије, Српски Руси*, уредник Зоран Бранковић (Београд: Дунај, 1994), 353–354.

⁷⁰ Поред градње споменика у оквиру гробних комплекса, они су подизани и дуж фронта (овај начин меморијализације пострадалих је био уобичајен током самих ратних операција – 1918. године), али и у близини цркава и секуларних простора (у првој послератној деценији). И сваки простор је слао одређене поруке. Први наведени је давао херојску слику рата, док је други усмеравао пажњу посматрача на општи губитак, што је била последица послератне потраге за реafirмацијом вредности друштва и заједнице за коју су војници дали своје животе. Јау

Патријарх Варнава је Удружењу бивших активних руских царских официра дао благослов за пренос и смештај посмртних остатака Руса, али уз извесну ограду – „ако је питање земљишта на коме има да се подигне костурница коначно решено”⁷¹. Оваква формулација наводи на закључак да су постојале извесне компликације у вези са имовинским питањем и избором локације. Оне су дефинитивно решене 13. априла 1934. године. Одлуком потписаном тог датума, Опште одељење Општине града Београда је руској организацији бесплатно уступило 20 квадратних метара земљишта на Новом гробљу⁷² преко пута Капеле Пресвете Богородице Иверске. Њој је, међутим, у потпуности препуштено питање подизања костурнице и преноса посмртних остатака⁷³ руских официра и војних обвезника, укључујући и оно финансијско – одређено је за искључивог финансијера њене градње. Удружење се истовремено обавезало да ће план изгледа будућег спомен-обележја доставити техничкој Дирекцији Општине града Београда на одобрење, а само решење Дирекцији за социјално и здравствено старање на извршење. Ову одлуку су потписали председник Милутин Петровић, потпредседници Лазаревић и Добра Богдановић и кмет-правник.⁷⁴

Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 79.

⁷¹ „Патријаршее Благословение”, *Царский вестник*, 8. 7. 1934, 1.

⁷² За уступање земљишта за изградњу страних војничких гробова на територији Београда, тачније на Новом гробљу, била је надлежна Општина града. Тако је Одбор општине, на пример, прихватио одлуку Првостепеног суда да се 1929. године откупи имање браће Јовановић за француско и немачко гробље. Историјски архив Београда, фонд 6, Општина града Београда, Књига записника одлука Одбора Општине београдске, бр. 58, 1929, Записник XXXI редовне седнице Одбора Општине београдске од 2. октобра 1929. године, тачка 11, стр. 36.

⁷³ Истовремено, посланство Мађарске, које је 1929. организовало пренос посмртних остатака својих погинулих војника, сахрањених на грађанском гробљу у Вршцу, у аустроугарско гробље у истој вароши, тражило је од вршачке општине да јој заједно са давањем сагласности на ову акцију, стави на располагање бесплатну потребну радну снагу да изврши ексхумацију. На овом примеру је уочљива разлика између постојања званичног дипломатског представништва једне земље (и њених могућности за агитацију) и удружења једне етничке заједнице, поданика државе која више није постојала. АЈ, фонд 334, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, конзуларно-привредно одељење, фасцикла 357, архивска јединица 1146, Посланство Мађарске – Министарству унутрашњих послова и Министарству правде, верском одељењу, 8. 7. 1929.

⁷⁴ „Општина гр. Београда”, *Царский вестник*, 8. 7. 1934, 1.

Владислав Аљбинович Мајевски (Владислав Аљбинович Маевский), руски емигрант и лични секретар и библиотекар патријарха Варнаве, оставио је забелешку о тежини задатка који је Скородумов, као главни реализатор ове идеје, имао пред собом. Наиме, Михаил Фјодорович је уз велике потешкоће (нажалост, није познато какве природе) успео да издејствује од Управе града Београда само 20 квадратних метара површине. Међутим, „ризиковао је и подигао споменик, који је заузео више од 100 метара квадратних, будући да је био уверен да нико неће имати храбрости да тај споменик поруши”⁷⁵. Према информацијама којима је располагао часопис „Царски гласник” маја 1935. његова површина је била још већа и износила је 125 квадратних метара.⁷⁶

Одобрење локације будућег меморијала представљало је само један корак ка реализацији ове идеје. Убрзо су прецизно одређене надлежности и задаци сваког учесника у овом пројекту. У Битољу, у којем су се налазиле кости руских војника, формирано је одељење Одбора за подизање споменика, чије су чланове сачињавали председник градског поглаварства и други представници локалних власти и тамошње руске колоније. Ово одељење је било задужено за рад на припреми ексхумације, као и организацију свечаног превоза костију до Београда. Тај подбор је извршио скупљање земних остатака и све неопходне припреме. Ископане су кости укупно 387 познатих и незнатих војника (од којих осам официра и 24 подофицира), чији су гробови били разбацани по гудурама Кајмакчалана, Пелагонијској равници и Преспи.⁷⁷ Према наводима београдског листа „Време”, у Београд су биле пренете кости 400 војника и официра смештених у посебне врећице, а затим у ковчег (укупно 70). Тадашњи извештаји су износили податке да су на територији целе Југославије били расејани остаци око 10.000 изгинулих Руса. На Солун-

⁷⁵ В. Маевский, *op. cit.*, 40.

⁷⁶ „Памятникъ русскимъ воинамъ”, *Царский вестник*, 19. 5. 1935, 1.

⁷⁷ „На бојиштима Солунског фронта сакупљено је 387 знаних и незнатих руских војника, који ће се сместити у општу костурницу у Београду”, *Време*, 21. 5. 1935, 9.

ском фронту, где се борило око 12.000 војника, погинуло је преко 7.000, с тим да се највише костију налазило на грчкој територији.⁷⁸

Владислав Мајевски је писао да је разлог за преношење посмртних остатака само 387 војника и официра то што су сељаци прекопавали гробове погинулих на Солунском фронту, а њихове крстове бацали. Други мотив је био тај што се део некадашњег Солунског фронта и позадинске болнице налазио на грчкој територији, чије власти нису дале одобрење за пренос посмртних остатака у Југославију.⁷⁹ Према наводима битољског одбора из априла 1935, унутар граница грчке државе остало је још око 200 гробова, док је на територији срезова преспанског, прилепског, битољског и мориховског, познатих и непреораних било око 400.⁸⁰ Сам Скородумов је писао да су са југословенске стране границе ексхумирани сви они гробови који су пронађени и затим пренети у костурницу.⁸¹

Истовремено са остацима ратника са Солунског фронта, у костурницу су положене кости 136 официра и војника који су пали при одбрани Београда 1915. године (с тим да су била позната имена њих 106). Тридесет војника чији идентитет није био изванстан било је сахрањено заједно са српским.⁸² У крипти су сахрањени земни остаци и око сто руских војника који су умрли од рана по болницама на територији тадашње Аустроугарске (од тога 38 самоубица, који нису могли да издрже тешкоће заробљеништва). Поред костију ратника, у крипту је пренет и велики крст⁸³ који су од железничких шина начинили, према наводима В. А. Мајевског, Срби, односно припадници Друге дивизије, како је то Скородумов забележио⁸⁴, и на којем је био натпис „Руски хероји који су дали свој живот за слободу

⁷⁸ „У петак ће на свечан начин бити пренети у нову костурницу на Ново гробље остаци Руса погинулих на Солунском фронту и при одбрани Београда”, *Време*, 22. 5. 1935, 7.

⁷⁹ В. Маевский, *op. cit.*, 39.

⁸⁰ А], фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, фасцикла 453, Одбор за пренос костију погинулих руских војника у светском рату у костурницу у Београду – министру правде, 23. 4. 1935.

⁸¹ Михаил Ф. Скородумов, *Шта треба да зна, сваки Словен, а нарочито словенски политичар* (Београд: Удружење бивших активних царских руских официра, 1939), 14.

⁸² „Вниманію Ополченцевъ”, *Царский вестник*, 8. 7. 1934, 2.

⁸³ К. Никифоров, *op. cit.*, 37.

⁸⁴ М. Скородумов, *op. cit.*, 16.

Србије”. Он се иначе налазио над заједничком гробницом у којој је било сахрањено 90 руских војника пострадалих на Солунском фронту.⁸⁵

Свечана сахрана земних остатака руских војника палих у одбрани Београда, на Солунском фронту и у аустроугарском заробљеништву организована је на Новом гробљу у Београду крајем маја 1935. године.⁸⁶ Међутим, свечаним полагањем костију у крипту руске костурнице није било завршено груписање посмртних остатака ратника царевине. Месец дана касније – јуна исте године у костурницу су пренети посмртни остаци Михаила Паханова, који је био сахрањен у Београду 1917. године.⁸⁷ Потом су новембра 1936. у престоницу пренете кости заробљеника пострадалих односно преминулих у Словенији – Крањској Гори. Превезени су посмртни остаци укупно 63 Руса, који су боравили у логорима за аустроугарске заробљенике и били ангажовани на пробијању пута кроз непроходне планине на италијанском фронту. Услови живота и рада су, и у овом логору, били веома тешки, што је доводило до бекства заробљеника. Међутим, услед изразито ниских температура бегунци су од мраза умирали. Истовремено, велики број њих се и у самом логору упокојио. Узрок је била глад или болести, а ни обављање задатка на пробијању пута није било без жртава. Наиме, на Крањској Гори се обрушила снежна лавина, усмртивши притом више од 170 војника, а на један број војника који су били послати на ископавање њихових тела обрушила се нова. До момента њиховог преноса у Београд о гробовима преминулих старао се један Рус, који је, поред представника локалне власти, пружио помоћ Скородумову у акцији превоза остатака.⁸⁸ Иначе, Удружење је о свом трошку ексхумирало и пренело кости руских војника са ове локације. Поред наведених, у костурницу су августа 1936. били положени и земни остаци непознатих руских војника који су били сахрањени у Горажду, а затим и

⁸⁵ В. Маевский, *op. cit.*, 39.

⁸⁶ „Почасни плотун над заједничком гробницом био је последња пошта руским војницима изгинулим за југословенску националну идеју”, *Време*, 25. 5. 1935, 5.

⁸⁷ „Перенесение останковъ”, *Царский вестник*, 30. 6. 1935, 3.

⁸⁸ „Перевозка останковъ русскихъ воиновъ”, *Царский вестник*, 15. 11. 1936, 2.

двојице морнара који су настрадали у одбрани⁸⁹ Кладова.⁹⁰ Уз дозволу представника локалне власти и помоћ свештеника из Горажда кости су ексхумиране и пренете у Београд.⁹¹

Освећење костурнице маја 1935. представљало је још један корак ка овековечењу улоге руских војника у Првом светском рату. Костурница је, заправо, била део већег меморијалног објекта (који је подразумевао и градњу споменика) на којем радови нису били завршени до поменутог датума. Према фотографији која је пропратила извештај дописника београдског листа са ове комеморације, преостало је постављање фигуре Архангела Михаила на спомен-обележје.⁹²

Упркос чињеници да је финансијска страна градње овог меморијала била искључиво у рукама иницијатора, поданици Краљевине и руски емигранти су им пружили подршку.⁹³ Међу најзначајнијим су били: краљ Александар, краљ Петар, краљица Марија, кнез Павле Карађорђевић⁹⁴, патријарх српски Варнава⁹⁵, затим установе – Министарство правде, Народна скупштина, Општина града Београда, Министарство војске.⁹⁶

⁸⁹ А. В. Богословский, „Русские памятники и музеи в Югославии”, *Часовой*, 5. 6. 1939, 31.

⁹⁰ „Отчетъ”, *Царский вестник*, 7. 11. 1937, 3.

⁹¹ „Русские богатыри”, *Царский вестник*, 2. 8. 1936, 2.

⁹² „Почасни плотун над заједничком гробницом био је последња пошта руским војницима изгинулим за југословенску националну идеју”, *Време*, 25. 5. 1935, 5.

⁹³ Тако су, на пример, средства дали Црвени крст, општина Нова Паланка, црквени суд Скопље, Фидак, пошта бр. 1, Управа железница из Ниша, сам Верховској, сињска гимназија, Војногеографски институт, срески начелник Кикинде, артиљеријски пуковник Прве армијске области, санитарно одељење Министарства војске, Централна управа Југословенских железница, редакција *Политике*, Банска управа Зетске бановине и многи други. „Поступили пожертвовања на споменик”, *Царский вестник*, 11. 8. 1935, 3; „Пожертвовања на споменик”, *Царский вестник*, 17. 2. 1935, 2.

⁹⁴ „У присуству изасланика Њ. В. Краља Њ. Св. Патријарх осветио је споменик на костурници руских ратника”, *Правда*, 13. 1. 1936, 3.

⁹⁵ „Посећеније руской костурнице Свјетейшимъ Патриархомъ Варнавој”, *Царский вестник*, 14. 2. 1937, 4.

⁹⁶ „Торжественное открытіе памятника русскимъ воинамъ”, *Царский вестник*, 19. 1. 1936, 1; „Пожертвовање Военнаго Министерства”, *Царский вестник*, 19. 1. 1936, 3.

Уз њихову помоћ је јануара 1936. освећен Споменик императору Николају II⁹⁷ и палим официрима и војницима у светском рату, у јавности представљен као „први⁹⁸ споменик на свету подигнут руским ратницима” настрадалим у Великом рату.⁹⁹ Пројектант споменика, уједно и аутор свих скулпторских мотива (мада је, према наводима В. А. Мајевског, војни инжењер, руски емигрант Валериј Владимирович Сташевски (Валерий Владимирович Сташевский)¹⁰⁰ изградио споменик¹⁰¹), био је Роман Николајевич Верховској (Роман Николаевич Верховской), аутор и Споменика браниоцима Београда на Новом гробљу, који се налазио преко пута руске костурнице.¹⁰²

⁹⁷ Двадесетих година постојала је иницијатива да се у Београду подигне споменик императору Николају II, у чију сврху је Никола Пашић тестаментом завештао знатна средства. Андреј Л. Шемјакин, „Из Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године”, у: *Први светски рат. Србија, Балкан и велике силе, Зборник радова*, уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015), 204–205; Бора Димитријевић, „Штедна књижица Николе Пашића из 1922. године”, *Архив*, III, бр. 3, (2002), 124–130. Чак је и у планове о подизању Руског дома у Београду била уврштена идеја о постављању статуе „цару-мученику”, која треба да буде први „материјални споменик” императору. „Домъ Русской культуры”, *Царский вестник*, 27. 6. 1931, 4.

⁹⁸ Новембра 1934. у Берлину, на православном гробљу Тегел, у непосредној близини гробова руских избеглица преминулих у немачкој престоници (попут београдског), подигнут је споменик „Верним синовима Велике Русије”, посвећен руским царским војницима палим у Првом светском рату и потом у грађанском рату. Иницијатор овог меморијала у форми крста, на који је постављен мач положен на доле и украшен двоглавим орлом, био је генерал-мајор Алексеј Александрович фон Лампе (Алексей Александрович фон Лампе), начелник Другог одељења Руског општевојног савеза. На супротној страни споменика уклесане биле су године „1914–1917, 1917–1920–19...”. Последње две цифре су намерно биле изостављене, с обзиром на то да, како је руска емигрантска новина забележила, „њих ће дописати руке које доживе ослобођење Русије”. Б., „Вернымъ сынамъ Великой Россіи”, *Возрождение*, 6. 12 1934, 4.

⁹⁹ Б. Костић, *н. д.*, 16; „На Новом гробљу освећена је јуче костурница Русима палим у одбрани Србије”, *Политика*, 13. 1. 1936, 5.

¹⁰⁰ О В. В. Сташевском: Марина Ђурђевић, „Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду”, *Годишњак града Београда*, XLII, бр. 45–46, (1998–1999), 151–171; Олга Латинчић, „Валериј Владимирович Сташевски (1882–?) у Београду, Подаци из архивске грађе Историјског архива Београда”, *Наслеђе*, XII, бр. 12, (2011), 169–196.

¹⁰¹ В. Маевский, *op. cit.*, 40; Виктор И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20–40-е годы XX века)* (Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2000).

¹⁰² О Р. Н. Верховском: А. Кадијевић, *н. д.*, 33–40.

Само спомен-обележје, познатије као Споменик руске славе, било је високо 19 метара, а фигура архангела Михаила, која је била постављена на врх постамента – пет.¹⁰³ Она је левом руком била ослоњена на мач, који је зарила у змију, а у испруженој десној руци је држала раскинуте ланце ропства.¹⁰⁴ Средињу постамента спомен-обележја украшавао је руски царски грб (двоглави орао са круном), фигура руског официра у замаху и година 1914.¹⁰⁵ На улазу у саму костурницу уклесана је порука: „Спавајте орлови ратни”. Сам споменик је добио још једну посвету (на српском језику): „Храбро палој браћи Русима при одбрани Београда, на Солунском фронту и осталој територији Краљевине Југославије 1914–1918. г.”¹⁰⁶.

По завршетку Другог светског рата, питање одржавања спомен-обележја и комплекса из Првог светског рата било је регулисано законским актом донетим у седмој деценији. Ипак, пре законске регулације овог питања, скоро деценију раније, 1952. године, Главни одбор Савеза бораца Народноослободилачког рата Србије донео је једно интерно решење. У оквиру закључка о прављењу прегледа споменика и спомен-плоча палим борцима Народноослободилачке борбе, он је издао директиву о реализацији исте активности и у случају меморијала из „раније прошлости”, али и давању предлога и предузимању мера за њихово очување.¹⁰⁷ Правне одредбе „Закона о гробљима бораца” из шездесетих година су прописивале обавезу меморијализације жртава ратова, укључујући и оне из претходних сукоба, као и оне које су биле у саставу других армија.¹⁰⁸ Међутим, ме-

¹⁰³ Јелена Межински Миловановић, „Историјско-уметнички значај руског некропоља”, у: *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*, уредници Мира Радојевић и Милош Ковић (Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”, 2014), 200.

¹⁰⁴ В. Обреновић, „Српска меморијална архитектура...”, 274.

¹⁰⁵ М. Поповић, *н. д.*, 124; Ј. Межински Миловановић, *н. д.*, 200–202.

¹⁰⁶ Б. Костић, *н. д.*, 16.

¹⁰⁷ Архив Србије, фонд Ђ 115, Савез бораца Народноослободилачког рата Србије – Главни одбор Народне Републике Србије, фасцикла 33, Записник са састанка Секретаријата Главног одбора СБНОР-а Србије одржаног 20. фебруара 1952. године, стр. 2.

¹⁰⁸ Olga Manojlović Pintar, „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije” (doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za istoriju, 2005), 138.

ханизми реализације овог конкретног члана нису били прецизирани и стога је у извесним примерима изостала и практична примена.

ЗАКЉУЧАК

Упркос доношењу законских аката 1919. и 1922. године, проблем руских гробних комплекса није постао предмет сталне пажње државних органа. У међуратном периоду одсуствовала је систематска и континуирана подршка државе и локалних органа. О гробним комплексима руских војника из Првог светског рата углавном су се старали појединци, представници избегличке заједнице и њихових организација. Они су и покретали иницијативе за груписање земних остатака настрадалих војника и ратних заробљеника, подизање спомен-обележја и костурница. Те иницијативе су у извесном броју случајева резултирале успешним акцијама које су подржавале и поједине институције и установе Краљевине, као и српско друштво.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије (АЈ): фонд 63, Министарство правде Краљевине Југославије, верско одељење; фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије; фонд 69, Министарство вера Краљевине Југославије; фонд 334, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, конзуларно-привредно одељење.

Архив Србије: фонд Ђ 115, Савез бораца Народноослободилачког рата Србије – Главни одбор Народне Републике Србије.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ): фонд 5881, Коллекция отдельных документов и мемуаров эмигрантов.

Историјски архив Београда: фонд 6, Општина града Београда.

Републички завод за заштиту споменика културе, Попис спомен-обележја 1950-тих.

Објављена грађа:

Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић, прир., *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата, Зборник грађе*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2014.

Мемоари:

Трубецки, Григорије Н. *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*. Београд: Просвета, 1994.

Петровић, Теодора. *Сећања*. Нови Сад: Матица Српска, 1981.

Скрынченко, Дмитрий В. *Обрывки из моего дневника*. Предисловие и подготовка текста В. Б. Колмакова; Примечания А. Б. Арсеньева, В. Б. Колмакова, В. А. Скрынченко. Москва: Индрик, 2012.

Периодика:

Београдске општинске новине

Возрождение

Време

Политика

Правда

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

Царский вестник

Литература:

Арсенев, Алексеј. *Крај других обала и степа – руска парцела Успенског гробља у Новом Саду*. Нови Сад: Прометеј, 2009.

Арсенев, Алексеј. „Руси у Банату”. У: *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната: Зборник радова*. Уредник Миодраг Матицки, 663–712. Београд: Вукова задужбина, 2010.

Арсенев, Алексеј. *Самовари у равници. Руска емиграција у Војводици*. Нови Сад: Змај, 2011.

Арсенев, Алексей Б. „Петербургские архитекторы Нови-Сада: К. П. Паризо де ла Валетт и Ю. Н. Шретер”. У: *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение Русского зарубежья. Сборник докладов международной научной конференции*. Редактор Олег Л. Лейкин, 348–365. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2008.

Бељански, Миленко. *Партизанско гробље у Сомбору*. Сомбор: М. Бељански, 1974.

Билимович, Александр Д. *Русская матица*. Любляна: Русская матица, 1924.

Божовић, Александар. *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2014.

Болтаевский, Андрей А. „Русские войска на Салоникском фронте в 1916-1918 гг.“. Диссертация, Московский городской педагогический университет, 2009.

Вељановић, Зоран. „Настанак и нестанак војних гробаља из Првог светског рата на територији Војводине – Суботица; Историја или мит – од заборава до пононог откривања”. У: *Зборник радова са Међународне конференције Учесће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, Нови Сад, 2016. <http://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/Veljanovic.pdf> (приступљено 2. 11. 2018).

Винавер, Вук. „Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа 1940. године”. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, XII, бр. 45, (1966), 5–60.

Вишняков, Ярослав В., Алексей Ю. Тимофеев, Горан Милорадович. *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*. Москва: РИСИ, 2016.

Вуковић, Видак. „Војнички логор из Првог светског рата у Великом Бечкерекy”. *Гласник музеја Баната*, V, бр. 11–12, (2002), 229–231.

Димитријевић, Бора. „Штедна књижица Николе Пашића из 1922. године”. *Архив*, III, бр. 3, (2002), 124–130.

Дукић, Бранко. *Немачко ратно гробље у Смедеревy*. Смедерево: Народна библиотека, 2010.

Ђурђевић, Марина. „Прилог проучавању делатности архитекте Валерија Владимировича Сташевског у Београду”. *Годишњак града Београда*, XLII, бр. 45–46, (1998–1999), 151–171.

Живојиновић, Драгољуб Р. *Невольни ратници, велике силе и Солунски фронт 1914–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Јовановић, Мирослав. *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*. Београд: Стубови културе, 1996.

Јовановић, Мирослав. *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*. Београд: Чигоја, 2006.

Јованович, Мирослав. „Ленинским курсом: как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)”. *Родина*, XXII, бр. 11, (2010), 130–132.

Кадијевић, Александар. „Београдски опус архитекте Романа Николајевича Верховскоја (1920–1941)”. *Наслеђе*, II, бр. 2, (1999), 35–37.

Каширин, Василий. „Дунайская Одиссея лейтенанта Григоренко”. *Родина*, XXII, бр. 11, (2010), 132–133.

Косик, Виктор И. *Русская Церковь в Югославии (20–40-е годы XX века)*. Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2000.

Костић, Братислава. *Ново гробље у Београду*. Београд: Погребне услуге, 1999.

Латинчић, Олга. „Валериј Владимирович Сташевски (1882–?) у Београду, Подаци из архивске грађе Историјског архива Београда”. *Наслеђе*, XII, бр. 12, (2011), 169–196.

Маевский, Владислав А. *Русские в Югославии: Взаимоотношения России и Сербии. Т. 2*. Нью-Йорк: Издание Исторического Кружка, 1966.

Марковић, Татјана. „У спомен руским заробљеницима сахрањеним у Петроварадину”. У: Новембарски дани у Новом Саду 1918: зборник радова са стручно-научног скупа одржаног 8. новембра 2012. године. Уредник Драго Његован, Зоран Лазин. Нови Сад: Мало историјско друштво, 2012.

Межински Миловановић, Јелена. „Историјско-уметнички значај руског некропоља”. У: *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*. Уредници Мира Радојевић и Милош Ковић, 186–209. Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”, 2014.

Молнар, Тибор. „Војничка гробља из Првог светског рата (1914–1918) у Војводини”. У: Зборник радова са Међународне конференције Учешће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату, Нови Сад, 2016. <http://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/Molnar.pdf> (приступљено 2. 11. 2018).

Никифоров, Константин В. „Русский Белград (к вопросу о деятельности русских архитекторов-эмигрантов)”. *Славяноведение*, I, бр. 4, (1992), 33–44.

Обреновић, Виолета. „Руси на Новом гробљу у Београду”. У: *Ново гробље у Београду. Отворено сведочанство историје – поводом 125 година од оснивања*. Уредник Милан Брдар. Београд: ЈКП Погребне услуге, 2011.

Обреновић, Виолета. „Српска меморијална архитектура 1918–1955”. Докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, Одељење за историју уметности, 2013.

Окориков, Александр В. *Знаки русской эмиграции (1920–1990)*. Москва: Collectors book, 2005.

Писарев, Юрий А. „Русские войска на Салоникском фронте в 1916–1918 гг.”. *Исторические записки*, LXXIX, (1966), 109–139.

Поповић, Марко. *Хералдички симболи на јавним здањима Београда*. Београд: БМГ, 1997.

Поповић, Никола Б. *Србија и царска Русија*. Београд: Службени лист СРЈ, 1994.

Поповић, Никола Б. *Односи Србије и Русије у Првом светском рату (1914–1918)*. Београд: Институт за савремену историју, 1977.

Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова. Том I–II. Приредили Миодраг Сибиновић, Марија Межински, Алексеј Арсењев. Београд: Филолошки факултет, 1994.

Русская матица (1924–1934): *Отчет о деятельности*. Люблина: Русская матица, 1935.

Сенявская, Елена С. „Положение русских военнопленных в годы Первой мировой войны: очерк повседневной реальности”. *Вестник Российский университет дружбы народов*, XXII, бр. 1, (2013), 64–83.

Сергеев, Евгений Ю. „Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны”. *Новая и новейшая история*, XL, бр. 4, (1996), 65–78.

Скородумов, Михаил Ф. *Шта треба да зна, сваки Словен, а нарочито словенски политичар*. Београд: Удружење бивших активних царских руских официра, 1939.

Тарасјев, Протојереј В. „Чувати сећање о онима који су отишли”. У: *Руси без Русије, Српски Руси*. Уредник Зоран Бранковић, 353–354. Београд: Дунај, 1994.

Тимофејев, Алексеј. „Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата”. У: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, зборник радова*. Уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић, 167–180. Београд: Историјски Институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015.

Тимофејев, Алексеј. *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Шаренац, Данило. *Топ, војник и сећање – Први светски рат и Србија 1914–2009*. Београд: Институт за савремену историју, 2014.

Шевцова, Галина И. *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917*. Београд: Infinitas, 2010.

Шевцова, Галина И. „Руска медицинска и хуманитарна помоћ Србији у годинама Првог светског рата (1914–1917)”. У: *Руски некропољ у Београду – знамење историјског пријатељства*. Уредници Мира Радојевић и Милош Ковић, 33–45. Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропољ”, 2014.

Шемјакин, Андреј Л. „Из Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године”. У: *Први светски рат. Србија, Балкан и велике силе, Зборник радова*, уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић, 197–206. Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015.

Jovanović, Miroslav. „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje”. *Tokovi istorije*, III, br. 1–2, (1995), 93–126.

Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Čigoja, 2014.

Manojlović Pintar, Olga. „Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za istoriju, 2005.

Mikšić, Diana. „Ruski ratni zarobljenici u Prvom svjetskom ratu prema gradivu Hrvatskoga državnog arhiva”. *Arhivski vjesnik*, XLVIII, br. 1, (2005), 101–114.

Mitrović, Dragomir. „Revolucija u Rusiji i ruske trupe na Solunskom frontu”. *Istorijski glasnik*, X, br. 3–4, (1957), 17–24.

Nedok, Aleksandar. „Ruska medicinska pomoć Srbiji u njenom oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804. do 1917. godine)”. *Vojnosanitetski pregled*, LXVI, br. 7, (2009), 587–596.

Puškadija-Ribkin, Tatjana. *Emigranti iz Rusije u kulturnom i znanstvenom životu Zagreba*. Zagreb: Prosvjeta, 2006.

Stevanović, Milan. „Spomenik srpskim i ruskim vojnicima”. *Somborske novine*, 13. 10. 2013.

Šarenac, Danilo. „Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919–1941”. *Istorija 20. veka*, XXIX, br. 1, (2011), 27–38.

Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Milana Živanović, Research Assistant
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade
e-mail: milana.zivanovic@yahoo.com

GRAVEYARD COMPLEXES OF THE RUSSIAN SOLDIERS FALLEN IN SERBIA DURING THE WORLD WAR I

(Summary)

The role played by the Russian soldiers in military operations during the World War I in Serbia and on the Macedonian front was undoubtedly important for the Serbian army. The cooperation started at the outbreak of the war in an august of 1914 and lasted until 1917. During that period the Russian soldiers, together with the Serbian army, have fought and died in the combats against the Central Powers. However, their death was related not only to the war battles. They've also died in Austrian captivity due to illness, hard work and terrible life conditions in prison camps. They've been buried in the military cemeteries that have spread from Greece until Austria-Hungary (northern parts of the latter Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes). After the end of the war, soldiers and war prisoners have become an object of the commemorations. In the first place the members of the Russian emigration in Serbia started to commemorate them by erecting monuments and memorials and gathering their remains in ossuaries. The main reasons they underwent this action was the bad condition of the graves. Their role was crucial for the locating and preserving the resting places of the fallen soldiers.

KEY WORDS: Graveyard complex, monument, ossuary, Kingdom of Yugoslavia, Russian emigration